

УДК 371.2:[37+001:58](477.82./84)

В.І. МЕЛЬНИК

Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України
вул. Тимірязєвська, 1, Київ, 01014**БОТАНІЧНА НАУКА ТА ОСВІТА У ВОЛИНСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ —
КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ЛІЦЕЇ (1805–1833)¹**

Волинська гімназія – Кременецький ліцей (1805-1833) проіснувала лише четверть віку, однак, залишила глибокий слід в історії України. Ні один із десятка тисяч середніх навчальних закладів, які існували або існують в нашій країні, не мав такого винятково важливого впливу на розвиток науки, освіти, культури не лише в Україні, а й в Польщі, Литві, Росії, як Волинська гімназія – Кременецький ліцей. Особливо значними були досягнення в галузі ботаніки, які одержали високу оцінку найавторитетніших європейських учених-ботаніків.

Волинська гімназія завдячує своїм народженням генієві Тадеуша Чацького (1765-1813) – волинського поміщика, економіста, історика, географа, який був однією із найосвіченіших особистостей свого часу. У важливий для поляків час втрати Польщею незалежності, Чацький глибоко усвідомлював необхідність вдосконалення освіти, культури та науки задля збереження польської ідентичності в умовах Російської імперії. Крім цього, він був переконаний, що затримка в розвитку економіки на Волині виникла в зв'язку з недостатнім освітнім рівнем.

У 1803 р. в Російській імперії була запроваджена нова система шкільництва. Територія країни була поділена на вісім навчальних округів. На чолі кожного з них стояв університет як школа найвищого рівня, який відповідав за функціонування шкіл нижчого рівня. Школи Волинської, Подільської та Київської губерній підпорядковувались Віленському університету. Інспектором (візитатором) шкіл цих губерній був призначений Тадеуш Чацький. В той час шкільництво Волині було вкрай занедбаним. На 12 повітів губернії припадало лише 11 середніх шкіл, більшість з яких були парафіяльними. Навчання польською мовою проводилось лише в парафіяльних школах при костелах. Чацький хотів, як писала газета "Волинские губернские ведомости" в 1866 р., "вирвати освіту із рук ксьондзів" і мріяв про створення на Волині університету. Однак, він розумів, що ця ідея була передчасною, хоча і не безнадійною. Потрібно було лише дочекатись сприятливого моменту. Призначення Т. Чацького візитатором шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній відкривало для нього перспективу поетапної реалізації своєї ідеї, першим етапом якої було створення Волинської гімназії.

Не маючи досвіду створення навчальних програм, Чацький звернувся за допомогою до відомого політичного діяча, філософа і педагога Гуго Коллонтая (1750-1812), який як член Комісії Народної Освіти (Едукаційної комісії), яка була прообразом Польського міністерства освіти, та як ректор Краківського університету, мав великий досвід щодо запровадження в життя сміливих реформаторських педагогічних проєктів. Волинська гімназія завдячує Коллонтаєві не лише найкращою навчальною програмою, а й ідеєю її створення в Кременці. Для цього існували хороші передумови. В 1731-1753 рр. в Кременці був зведений величний монастирський комплекс в стилі пізнього бароко, в якому розмістився єзуїтський колегіум. В 1773 р. папа римський розпустив орден єзуїтів і монастир припинив існування, а всі маєтності, що залишились після нього в Кременці перейшли у відання Комісії народної освіти.

29 липня 1805 р. цар Олександр I підписав указ про створення Волинської гімназії і надання їй споруд єзуїтського монастиря в Кременці. Створена Коллонтаєм програма Волинської гімназії поєднувала в собі класичні традиції щодо вивчення мов, з ознайомленням з найновішими досягненнями природознавства. Вона була побудована так, що з вищих гімназійних класів можна було легко створити університетські факультети. Це викликало гострий спротив у Віленському університеті, який коментував зміст цієї програми як

¹ Примітка. Доповідь виголошена 20 червня 2007 р. на міжнародній науковій конференції, присвяченій 200-річчю заснування Кременецького ботанічного саду.

неприйнятний. Зрештою, було прийнято рішення про затвердження цієї програми, як експериментальної лише для цього навчального закладу.

У 1818 р. Волинська гімназія стала Кременецьким ліцеєм – навчальним закладом напіввищого типу з правом надання випускникам наукового ступеня — магістр. Чудові можливості для отримання якісної освіти забезпечувала не лише програма, а й першокласні викладачі та навчальна база, яку на той час мав далеко не кожний університет. Чацький багато уваги приділяв добору педагогічних кадрів. Так, історію викладав знаменитий польський історик Й. Лелевель, право — Олександр Міцкевич, брат Адама Міцкевича, польську літературу — Еузебіуш Словацький, батько Юліуша Словацького.

Бібліотека ліцею, основу якої становила книгозбірня короля Станіслава-Августа, нараховувала 30980 томів, нумізматична колекція – 20212 зразків монет та медалей, 1800 з яких — античні. В картинній галереї були оригінальні полотна Рафаеля, Рубенса, Леонардо да Вінчі. Колекція мінералогічного музею нараховувала 19362 зразки мінералів та гірських порід. Добре обладнаними були фізичний кабінет, хімічна лабораторія, обсерваторія, метеорологічна станція. При ліцеї працювала друкарня, в якій публікувались праці викладачів, в тому числі знамениті каталоги рослин ботанічного саду. Таким чином, в Кременецькому ліцеї були створені всі умови не лише для навчання, а й для розвитку наук, мистецтв та ремесел. То ж не випадково Кременець називали Волинськими Афінами. В колі інших наук небувалого розвитку досягла древня ботаніка, досягнення якої були гідно оцінені європейським та світовим науковим співтовариством. Тадеуш Чацький розумів, що ботанічна наука в гімназії може розвиватись лише за наявності ботанічного саду. В 1806 р. для роботи над проектом ботанічного саду Волинської гімназії та його втіленням в життя він запросив відомого на Волині ірландського ландшафтного архітектора Діонісія Мак-Клера (Міклера (1762-1853), який мав досвід створення ландшафтних садів у Великобританії, Польщі та Україні. За своє довготривале життя він створив близько 40 садів англійського стилю на Волині та Поділлі. Ці сади вигідно відрізнялись від інших своїми естетичними якостями, їх називали міклерівськими садами. Міклер був ландшафтним архітектором високого стилю, справжнім художником. Завдяки вмілому чергуванню масивів деревних насаджень з відкритими просторами, він творив чудеса навіть з непоказними ділянками, призначеними для створення садів. За три роки своєї діяльності в Кременецькому ботанічному саду Міклер зробив дуже багато. Первісна площа закладеного Д. Міклером ботанічного саду становила 4,5 га. До його складу ввійшли англійський сад (або парк відпочинку), розарій, шкільки, три оранжереї та парники, загальна протяжність яких становила 28 м. Зібрана Міклером колекція рослин нараховувала 460 видів місцевої флори та 760 видів – екзотів. Таким чином, Міклер заклав ботанічний сад, гідний називатися садом Волинських Афінів.

Для збору посівного та посадкового матеріалу Міклер здійснював ботанічні експедиції в Україні та за її межами. Найбільш довготривалою була його експедиція до Росії (Санкт-Петербург – Архангельськ – побережжя Білого моря), Фінляндії, Швеції (Стокгольм – озеро Венерн – Гетеборг) та Англії.

Багато уваги приділяв Діонісій Міклер вивченню та введенню в культуру рослин місцевої флори. З цією метою він багато подорожував по Україні. Найбільш тривалою в межах України була його подорож на Поділля берегами р. Дністер від Хотина до Рашкова. Під час цієї поїздки він вперше в лісах Поділля виявив рідкісну деревну породу — береку (*Sorbus torminalis* (L.) Crantz.) і ввів її в культуру.

Під час ботанічної поїздки на Полісся в 1795 р. Міклер поблизу с. Селище (Сарненський район Рівненської області) виявив невідому до того часу в Україні і в Європі в цілому рослину, розмножив її в оранжереї м. Пулави (Польща) і привіз до Лондона, де вона була визначена як азалія понтійська (*Azalea pontica* L.), а зараз відома переважно як рододендрон жовтий (*Rhododendron luteum* Sweet). На той час ботанікам ця рослина була відомою з Малої Азії та Кавказу. Знахідка цього виду на Поліссі становила значний інтерес у фітогеографічному відношенні. Завдяки Міклеру азалія понтійська стала надзвичайно популярною в ботанічних садах та садівничих фірмах Англії, Франції, Німеччини, Австрії. Так ботаніки Європи познайомились із однією з найбільш цікавих рослин флори України, а Міклер, торгуючи

саджанцями заробив стільки грошей, що зумів купити ціле село Вільшани поблизу Луцька. Цікаво відмітити, що до Кременецького ботанічного саду постійно надходило стільки заявок на придбання рослин азалії понтійської, що сад був не в змозі їх забезпечити. В зв'язку з цим Віллібальд Бессер звертався з проханням до Вацлава Бореяка – володаря приватного ботанічного саду в с. Самостріли (Корецький район Рівненської області) збирати насіння виду в природі, щоб забезпечити всіх бажаючих.

Описуючи відкриття азалії понтійської на Поліссі, К. Stecki (1888) порівнює Міклера з Колумбом. Нам це порівняння видається досить вдалим, тим більш, що за своє довготривале життя Діонісій Міклер був першовідкривачем не один раз. Крім азалії понтійської, він відкрив для України чарівний світ садів англійського стилю, одним із перших розпочав флористичні дослідження в Україні та створив один із найперших ботанічних садів України, який по праву можна назвати садом волинських Афін.

При створенні ботанічного саду Мак Клер постійно консультувався з першим професором природничої історії Кременецького ліцею Францишеком Шейдтом (1759-1807). До приїзду в Кременець Шейдт присвятив двадцять років свого життя викладацькій та науковій роботі в Ягелонському університеті в Кракові. З 1785 по 1790 рік — він віце-професор кафедри хімії, з 1790 року — професор і завідуючий кафедрою природничої історії та хімії і за сумісництвом директор університетського ботанічного саду. Ф. Шейдт вивчав електричні явища в земних тілах та в атмосфері і опублікував монографію "Про електричні явища в земних тілах та в атмосфері", займався запуском повітряних куль і був автором хімічної частини праці про повітряні кулі. Відомі неопубліковані роботи його праць «Про природу», «Металургія», «Про хімічний розклад рослин». Ф. Шейдт був добре ознайомлений з найновішими досягненнями хімічної науки за кордоном і був їх палким пропагандистом у Польщі, особливо теорії горіння тіл Лавуазьє. Він написав підручник «Курс елементарної хімії та природничої історії».

В своїй «Історії ботаніки в Краківському університеті» В. Шафер пише, що хоч Шейдт і був довгий час директором університетського ботанічного саду, однак як вчений займався переважно хімією та фізикою. Про його наукову діяльність як ботаніка відомо дуже мало. Як директор ботанічного саду, він розширив його площу, довів кількість рослин до 3000 видів, турбувався про надходження інвестицій в розвиток ботанічного саду, вперше в Польщі організував вирощування бананів в закритому ґрунті. Шейдт проводив ботанічні дослідження в Карпатах, визначав рослини зібрані в с. Сташіцем в Татрах, двічі відвідував Відень в 1787 та 1888-1889 рр. для ознайомлення з колекціями ботанічного саду.

В час германізації Краківського університету в 1803 р. Францишек Шейдт був усунений австрійською владою від роботи в університеті. В 1805 р. він за пропозицією Тадеуша Чацького переїхав до Кременця і обійняв посаду професора природничої історії у Волинській гімназії. В тому ж році він розробив програму з природничої історії, яка включала в себе вивчення мінералогії та хімії взимку і ботаніки влітку на першому курсі та зоології взимку і ботаніки влітку на другому курсі. Вивчення ботаніки в літній період було не випадковим, оскільки Шейдт надавав великого значення безпосередньому ознайомленню з рослинами під час екскурсій в природу, а в майбутньому планувалось замінити ці екскурсії заняттями в ботанічному саду, який під час складання навчальної програми був ще в стадії формування і не міг виконувати дидактичних функцій.

Курс ботаніки, згідно з програмою Шейдта, складався з фізіології рослин, ботанічної термінології та огляду рослинного світу за системою Карла Ліннея. За цією програмою Шейдт читав лекції у Волинській гімназії протягом двох навчальних років: 1805-1806 і 1806-1807 рр.

Водночас із виконанням обов'язків викладача ботаніки Францишек Шейдт планував зайнятися вивченням флори Волині. Про це свідчить угода з художником Войцехом Родановським, який мав супроводжувати вченого в його наукових подорожах з метою «створення флори Волині», а також відозва Тадеуша Чацького до громадян та урядовців Волині щодо сприяння професору Шейдту в його флористичних дослідженнях. Однак, не відомо чи ці плани були реалізовані, оскільки в доробку Шейдта не має ботанічних праць. В деяких польських джерелах (Turczynska, 1887 та ін.) вказується, що в бібліотеці відділу

рукописів Національного музею у Відні зберігається 10-томний переплетений гербарій Шейдта. Однак, під час моєї подорожі до Австрії в 2002 р., ні у відділі рукописів, ні в гербарії Національного природничого музею у Відні, ні в Австрійській національній бібліотеці мені не вдалося виявити цього гербарію.

Професор Шейдт був володарем однієї з найкращих для свого часу природничо-наукових бібліотек, до складу якої входило 336 книг в 943 томах з фізики, хімії, мінералогії, зоології та ботаніки. Ботанічна частина книгозбірні складалась з 67 книг з фізіології, флористики та систематики рослин, включаючи прижиттєві видання праць Карла Ліннея. Перед самою смертю вченого в серпні 1807 р. він продав свою бібліотеку Волинській гімназії і вона стала науковою основою для вивчення природничих дисциплін в гімназії.

Після смерті Францишека Шейдта на вакантне місце професора природничої історії Волинської гімназії було запрошено тоді ще молодого, а пізніше знаменитого ботаніка Віллібальда Сюїберта Йозефа Готліба Бессера (1784-1842), австрійця за походженням, який народився в м. Інсбрук. Його батьки померли від епідемії, коли синові було лише 14 років. Він виховувався під опікою свого дядька — відомого ботаніка Шуберта Шиверека (1742-1806). Віллібальд Бессер навчався у Львівському та Краківському університетах. Отримавши диплом доктора медицини Бессер почав працювати в одній із клінік Кракова. Коли Чацький запросив Бессера на посаду професора природничої історії, була досягнута домовленість, що він буде читати лише ботаніку та зоологію і відмовиться від третьої складової курсу природничої історії – мінералогії. Натомість він брав на себе обов'язки директора ботанічного саду. Зберігся рукопис лекцій Бессера, який включає розділи із загальної біології, зоології та ботаніки. В своїх лекціях він висвітлював найновіші досягнення тогочасної біології, зокрема вчення Ж.-Б. Ламарка. За науковими поглядами В. Бессер був еволюціоністом. Його теоретичні узагальнення були близькими до ламаркізму. Він був також одним із піонерів екології рослин. У своїх лекціях на прикладі солелюбних рослин родів *Salsola* та *Chaenopodium* він розкривав взаємодію між рослинами та ґрунтом. Теоретичне вивчення ботаніки В. Бессер поєднував з екскурсіями в природу та заняттями в ботанічному саду.

З перших днів роботи в Кременці Бессер інтенсивно займається флористичними дослідженнями. В 1809 р. була опублікована перша флористична двотомна монографія Бессера «*Primitiae Florae Galiciae austriacae utriusque. Enchiridion ad excursions botanicas*». Фактичний матеріал для цієї роботи був зібраний ще до переїзду В. Бессера до Кременця. Під час чисельних експедицій в околицях Львова, Кракова, в Польських Карпатах та Передкарпатті, а також вивчення гербарних матеріалів видатних польських ботаніків Ш. Шиверена та Ю. Шультеса. В цій праці наведені описи 1215 видів рослин у тому числі 24 нових, зокрема *Betula oycoviensis Bess.* з околиць Кракова.

Під час роботи Бессера у Волинській гімназії – Кременецькому ліцеї ареною його флористичних досліджень стали Кременецькі гори, а пізніше вся територія від Полісся до побережжя Чорного моря, від Волино –Поділля до Придніпров'я. Про регіон своїх досліджень він писав: «Ціле Чорноморське побережжя, і особливо між Савринню та Балтою, Рашковом та Ягорликом, а також долина Дністра, є Ельдорадо для польських ботаніків і надовго ним залишиться» (Besser, 1821).

Крім експедиційних досліджень, джерелом нових знань про рослинний світ цього обширного регіону були гербарні матеріали, які надсилали В. Бессерові вчителі шкіл Віленського навчального округу. В своїй праці "Uwiadomienie dla miłośniców Botaniki", опублікованій в журналі "Pamiętnik Farmaceutyczny Wilenski" в 1820 р., Бессер в популярній формі розповідає про значення гербарію для пізнання рослинного світу, про найважливіші досягнення ботанічної науки, пов'язані з великими іменами Ліннея, Де Кандоля, Гумбольдта та інших дослідників. Далі він ділиться своїм власним досвідом вивчення рослинного світу, починаючи від 1800 р., і закликає читачів самим зайнятись ботанічними дослідженнями, дає короткі методичні поради як це зробити, і практичні поради як висушувати рослини і просить присилати гербарії до Кременця для визначення рослин. Пізніше він написав методичні рекомендації для вчителів «*Prępisz do układania zielnikow*» (1826). Отже, була налагоджена співпраця Бессера з учителями, які надсилали йому гербарні зразки, а він визначав рослини і

подавав цю інформацію вчителям. Всього було отримано 8300 зразків рослин, що дозволило Бессеру значно поповнити свої знання про флору досліджуваного регіону.

Результатом багаторічних флористичних досліджень В. Бессера в кременецький період його життя стала публікація в 1822 р. у Вільно його монографії "Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia. Gub. Kijoviensi, Bessarabia, Cis-Tyraica et circa Odessam collectorum, simul cum observationibus in Primitias Florae Galiciae Austriacae". В цій книзі описано 1632 види, в тому числі 70 нових для науки. Це *Aster amelloides* Bess., *Tilia cordifolia* Bess., *Medicago procumbens* Bess., *Viola alba* Bess., *Viola collina* Bess., *Rosa caryophyllacea* Bess., *Rosa czackiana* Bess., *Rosa jundzillii* Bess., *Allium flavescens* Bess., *Pedicularis exaltata* Bess., *Genista tetragona* Bess., *Salvia cremenensis* Bess., *Euphorbia volhynica* Bess. та інші види.

Обидві вищезазначені праці Бессера є піонерними. Від них бере початок історія флористичних досліджень Правобережної України від Карпат до Дніпра, від Полісся до Чорного моря. До цих праць звертаються і завжди будуть звертатись як до першооснови дослідники флори України. В. Бессеру належить перша спроба географічного аналізу флори Волино-Поділля. В своїй парці "Apercu de la geographie physique de Volhynie et Podolie" (1823) (польський переклад "Rzut oka na geografia fizyczna Wolynia i Podola", опублікований в 1828 р.) він виділяє групи рослин, які походять із Сибіру, Тавро-Кавказу, Австрії, Німеччини, Італії. Відсутність автохтонного елементу у флорі Волино-Поділля Бессер пояснює рівнинністю її території. Ця точка зору становить лише історичний інтерес. Перша науково-обґрунтована праця з географії рослин Волино-Поділля вийшла в світ майже через 90 років після зазначених публікацій Бессера. Це була монографія П. К. Пачоського "Основные черты развития флоры юго-западной России" (1910). Як не парадоксально, фактичним матеріалом для теоретичних узагальнень Пачоського послужили і матеріали про відриті Бессером ендеміки Волино-Поділля.

В. Бессер був не лише видатним флористом, а й першокласним систематиком, знавцем і першовідкривачем у світовому масштабі багатьох видів, особливо роду *Artemisia* L. Він є автором багатьох статей про цей рід, опублікованих переважно в "Бюллетени Московского общества естествоиспытателей". Бессер описав більше ста видів та різновидностей роду *Artemisia* L. Далеко не всі вони ввійшли до активу сучасної науки. В той же час багато "бессерівських" видів, як *Artemisia tschernieviana* Bess., *A. adamsii* Bess., *A. globularia* Bess., *A. kruhsiana* Bess., *A. ledebouriana* Bess., *A. lessingiana* Bess., *A. messerschmidtiana* Bess., *A. purshiana* Bess., *A. senjavinensis* Bess., *A. stelleriana* Bess., *A. trautvetteriana* Bess., *A. triniana* Bess. є загальноновизнаними.

Більшу частину свого життя В. Бессер провів у Кременці. Завдяки таланту Бессера та його науковим досягненням, невеличкий Кременець став одним із найвизначніших осередків ботанічної науки, відомим у всій Європі. Після ліквідації царським урядом Кременецького ліцею, В. Бессер з 1834 р. працює ординарним професором в Університеті святого Володимира та першим директором університетського ботанічного саду (нині ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна Пропрацювавши лише чотири роки на новому місці, Бессер іде у відставку і в 1841 р. переїздить до Кременця. Через рік на 56 році життя В. Бессер помирає. Ліквідація Кременецького ботанічного саду була особистою трагедією для Бессера і, очевидно, в цьому причина його передчасної смерті.

Учнем Віллібальда Бессера та його вірним помічником був Анджейовський (*Andrzejowski*) Антоній (1775–1868). На відміну від Бессера та його попередників, Анджейовський не був іноземцем. Він народився на Волині в с. Варковичі (Дубнівський р-н. Рівненської області). Дитинство його також пройшло на Волині – в містечках Людвиполі, Тучині та Корці. В 1801 р. він їде до Вільно, де в університеті студіює малярство. З 1806 р. – вивчає природничі науки у Волинській гімназії. Він слухав лекції з ботаніки обох професорів природничої історії – Шейдта та Бессера. Анджейовський став першим ботаніком ліцею, який виховувався в його стінах. Від 1818 р. він – помічник викладача ботаніки та зоології, від 1824 р. – викладач ботаніки в молодших класах.

Антоній Анджейовський був різносторонньою особистістю – художником, письменником, вченим. Як письменник Анджейовський добре відомий в літературних колах як

автор чотирьохтомної мемуарної прози "Ramoty Srarego Detiuka o Wolyniu" (1861) та двох історичних повістей. Як вчений-натураліст, він був не лише зоологом, а й геологом (першим дослідником гірських порід Українського Кристалічного щита) та палеонтологом, який вперше описав 51 вид викопних моллюсків фауни міоцену Волині.

Розглянемо більш детально наукові досягнення Антонія Анджейовського в галузі ботаніки. А. Анджейовський опублікував ботанічний словник "Nauka wyrazów botanicznych dla łatwości determinowania roślin" (Krzemień-Warszawa, 1825) та разом з Бессером "Nazwiśka roślin Grekom starożytnym znanych na język polski przetlumaczone (Wilno, 1827). Ці ґрунтовні видання були чудовими посібниками для вивчення рослин. Важко переоцінити їх дидактичне значення. Можна з впевністю сказати, що вони не втратили своєї актуальності і в наш час, і варто було б їх перевидати.

Як і В. Бессер, А. Анджейовський був невтомним дослідником флори Правобережної України. Першу ботанічну подорож на Поділля А. Анджейовський здійснив в 1814 р. разом з Бессером в Медобори до Гримайлова. В 1816 р. він подорожує від Кременця по Збручу до Жванця, далі по Дністру до Ямполь, Балти, Саврані, Гайсина, Києва і Бердичева. В 1818 р. А. Анджейовський досліджував Придністров'я від Ямполь до устя Дністра і басейна Південного Бугу від Вінниці до Саврані. В 1821 р. він проводив флористичні дослідження в басейні Західного Бугу у Володимир-Волинському повіті. В 1822 р. Анджейовський здійснив подорож по Південному Бугу від його витоків до устя, звідки проїхав по маршруту Херсон – Одеса – Балта – Завадівка і спустився по Дністру до Чорного моря. Результати цих досліджень були викладені в публікації "Rys botaniczny krain swiedzonych w podrózach pomidzy Bohem i Dniestrem od Zbruczcy az do Morza Czarnego, odbytych w latach 1814, 1816, 1818 i 1822 (Wilno, 1923). В 1823 та 1824 рр. Анджейовський знову досліджує територію між Дністром та Південним Бугом, а також Придніпр'я від гирла Дніпра. Далі подорожує до Катеринослава, Єлизаветграда, Умані і Кременця. Результати цих досліджень описані в книзі "Rys botaniczny krain zwiedzonych w podrózach pomiedzy Bohem a Dniestrem, az do wyscia tych rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824 (Wilno, 1830). Пізніше був опублікований російський переклад цих праць під назвою "Ботанический очерк местностей лежащих между Бугом и Днестром от р. Збруч до Черного моря (Записки общества сельского хозяйства Южной России, 1855).

Зазначені вище публікації Анджейовського були піонерними працями з ботанічної географії в Україні, в яких вперше висвітлюються закономірності географічного розподілу рослинності в Правобережній Україні, залежно від геологічної будови. Він виділяє області рослинності гранітів та вапняків, наводить описи нових 35 видів рослин, які не були описані В. Бессером, в тому числі *Aconitum besserianum* Andr., *Dianthus hypanicus* Andr., *Salvia dumetorum* Andr., *Schiverekia podolica* (Bess.) Andr., *Senecio borystenicus* (DC) Andr. ex Chern. та інші види. Детальні описи рослинного покриву, які містяться в працях Анджейовського, є основою для подальшого вивчення змін рослинного покриву Правобережної України від першої половини XIX ст. до наших днів. Ряд видів, які наводив у своїх описах Анджейовський, як, наприклад, *Helleborus niger* L., до нашого часу, очевидно, не збереглися.

Зібрані під час кременецького періоду життя Антонія Анджейовського матеріали опрацьовувались вченим і в подальшому. Після закриття Кременецького ліцею А. Анджейовський з 1834 р. працював на кафедрі зоології Університету святого Володимира, звідки в 1839 р. був переведений на посаду професора природничих наук Ніжинського ліцею. Вийшовши на пенсію в 1841 р. він жив в Немирові та Білій Церкві. Помер в містечку Ставище на Київщині.

Анджейовський був автором першої флори Поділля ("Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест" (1860) та першої флори України (Flora Ukrainy czyli opisanie roślin dzino rosnacych w Ukraini Prezed-Dnieprowej..., 1869).

Як систематик рослин А. Анджейовський вивчав переважно родину Хрестоцвіті і був одним із найкращих її знавців. Він підготував дисертацію „Animadversiones in genera orthoplacearum Brassicearum Systemis naturalis vegetabilium Augusti Pyrami de Candolle”, яку намагався в 1838 р. захистити на вченій раді університету. Однак, вчена рада університету визнала положення дисертації надто дискусійними і відмовилась присудити вченому науковий

ступінь доктора наук. Якщо проглянути дисертації з ботаніки, які захищались в Київському університеті, то серед них виявиться багато посередніх і відверто слабких. В той же час дисертація А. Анджейовського, одного з найвидатніших знавців родини Хрестоцвіти, якого А. де Кандоль називав „*Cruciferae indagator solertissimus*” („винахідливий дослідник хрестоцвітих”) і в честь якого Рейхенбах назвав один із родів хрестоцвітих, залишилась незахищеною. З моєї точки зору, цей епізод є одним із найгірших в історії Київського університету.

Ботанічні подорожі В. Бессера та А. Анджейовського збагатили не лише ботанічну науку, а й колекцію живих рослин Кременецького ботанічного саду. Так, у 1811 р. А. Анджейовський привіз до ботанічного саду 29 видів живих рослин, в 1812 – 19, в 1813 – 17, в 1814 – 96, в 1815 – 35. Це був один із важливіших шляхів поповнення колекції. Інший шлях – обмін насінням з ботанічними садами та з приватними особами – любителями ботаніки. За короткий час В. Бессер встановив наукові зв'язки з 75 ботанічними установами та приватними особами, з якими він вів наукову та ділову переписку, одним із аспектів якої був обмін насінням та живими рослинами. Серед його кореспондентів були видатні ботаніки С.В. Юндзілл з Вільна, Н. Жакін з Відня, К. Вільденов з Берліна, Ф. Вальдштейн та П. Кітайбель з Пешту, Маршал фон Біберштейн з Дерпту, Л. Жюсьє з Парижу, Г.Ф. Фішер з Горенок під Москвою, А. де Кандоль з Женеві, С.Н. Пренгель з Гали та інші. Протягом багатьох років Кременецький ботанічний сад проводив обмін насіння з ботанічними садами Євразії від Лондона до Барнаула і від Стокгольма до Неаполя. Наскільки ефективним був цей шлях поповнення колекцій Кременецького ботанічного саду свідчить той факт, що в період з 1810 по 1815 рр. з Віленського ботанічного саду було одержано насіння 470 видів рослин.

Завдяки старанням В. Бессера колекція Кременецького ботанічного саду поповнювалась унікальними рослинами, яких не мали інші ботанічні сади Європи. Так, в 1819 р. в листі до куратора Кременецького ліцею у Віленському університеті князя Адама Чарторийського В. Бессер писав, що ботанічний сад одержав від державного канцлера графа Романова насіння, зібране під час кругосвітньої подорожі Коцебу.

В 1810 р. В. Бессер видає перший каталог рослин Кременецького саду (*Catalogue...*, 1810), в якому, по суті, була підсумована діяльність саду в перші п'ять років його існування. В період з 1810 по 1830 роки в Кременецькій друкарні було видано 6 каталогів рослин, 4 додатки до них, 5 додатків з переліком насіння, один каталог дуплетів (других екземплярів). Всього в Кременецькій друкарні було надруковано 16 каталогів, тиражем по 500 примірників кожен. Сьогодні ці каталоги стали великою бібліографічною рідкістю. Окрім того, списки насіння Кременецького ботанічного саду публікувались в періодичних виданнях.

Каталоги рослин Кременецького ботанічного саду та додатки до них, є важливими документами, які дозволяють на строгій науковій основі прослідкувати за динамікою чисельності колекції живих рослин ботанічного саду за весь період його існування. В 1810 р. колекція живих рослин Кременецького ботанічного саду складалась із 2882 видів. З кожним роком її чисельність збільшувалась. В 1811 р. нараховувалось – 3632 види, в 1812 – 4646 видів, в 1813 – 5000 видів, в 1814 р. – 5766 видів, в 1815 р. – 6424 види, в 1819 р. – 7396 видів, в 1832 р. – 12000 видів.

Яскравим свідченням видового багатства та унікальності колекції живих рослин Кременецького ботанічного саду була наявність в ній 241 виду рослин Капського флористичного царства.

Разом із зростанням чисельності рослин розширювалась і площа ботанічного саду. Спочатку вона була розширена до 10 га, а пізніше до 20 га. Були створені шкільки декоративних, плодкових, лікарських рослин та налагоджена реалізація посадкового матеріалу, що дало значний поштовх для розвитку садівництва на Волині та Поділлі. Багато декоративних видів дендрофлори, які були акліматизовані в Кременецькому ботанічному саду, пізніше поширились по всій Україні. Серед них – *Ginkgo biloba* L., *Aralia elata* Seem., *Aristoloaehia durior* Hill., *Ficus carica* L., *Celastrus scandens* L., *Cercis siliquastrum* L., *Celtis caucasica* Wiild., *Castanea sativa* Mill., *Hibiscus syriacus* L. та інші види.

Вдосконалюючи ботанічний сад, В. Бессер з великою повагою ставився до доробку своїх попередників. Коли виникла проблема з англійським садом (парковою частиною ботанічного саду), який за вільного відвідування став „прохідним двором”, віленські професори радили Бессеру вилучити цю частину з ботанічного саду і не витратити гроші на її утримання. Однак, він як приватна особа вважав що без англійського саду можна обійтись, але як директор не допускав думки про його непотрібність, поважаючи первинний замисел творця ботанічного саду Діонісія Міклера.

Англійський сад це єдина частина старого Кременецького ботанічного саду, яка збереглась до наших днів. Насолоджуючись красою вікових дерев, ми повинні пам'ятати що своїм існуванням цей шедевр ландшафтної архітектури завдячує не лише таланту Діонісія Міклера, а й мудрості В. Бессера. Оберігаючи англійський сад, В. Бессер ніби відчував трагічну долю ботанічного саду. Трагедія сталась в 1832 р., коли рішенням царського уряду Кременецький ліцей за участь його викладачів та студентів у Польському антицарському повстанні 1831 р. був ліквідований. Ботанічний сад був переданий Університету Святого Володимира в Києві. Однак, аж до 1838 р. він лишився у Кременці. Рослини утримував садівник Гофман за кошти Київського університету. В 1839 р. була вислана посилка рослин, які в дорозі згнили. В тому ж році і в двох наступних рослини з Кременця до Києва вивозились на підводах. В 1841 р. в Кременецькому саду лишилось 1226 видів рослин, частина яких була продана з публічного торгу. До 1847 р. перевезення були завершені. На території Кременецького ботанічного саду не лишилось нічого крім дерев англійського саду, а територія ботанічного саду була передана Волинській духовній семінарії.

В 1928 р. польські ботаніки К. Стецкі та К. Залескі відвідали територію колишнього Кременецького саду і не знайшли там нічого, крім дерев у парковій частині, заростей *Parietaria officinalis* L. та *Geranium sibiricum* попід залишками мурів.

Ліквідація Кременецького ліцею, який міг би стати „Волинським Кембріджем” заподіяла великої шкоди культурі та освіті. Однак, не зважаючи на трагічний кінець його історії, наукові та педагогічні досягнення його професорів вплинули на розвиток багатьох галузей знань в Україні. Наукові праці В. Бессера та А. Анджейовського, їх гербарні збори, які зберігаються в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, стали основою до подальшого розвитку української систематики та флористики.

В 1990 р. був відроджений Кременецький ботанічний сад. З 2002 р. в стінах колишніх корпусів Кременецького ліцею функціонує Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка. Під час святкування 200-річчя Кременецького ботанічного саду на його території були відкриті пам'ятник В. Бессеру, пам'ятний знак на честь Д. Мак-Клера та посаджено пам'ятне дерево на честь Ф. Шейдта. Варто було б також відкрити пам'ятну дошку на честь Ф. Шейдта в будинку, який був спеціально побудований для нього в Кременці неподалік ботанічного саду і який зберігся до наших днів. Прикро, що ніяк не було пошановано пам'ять Антонія Анджейовського. Як вже вказувалось, ця видатна особистість не була як слід пошанована як при житті, так і після смерті. Ще на початку минулого століття В. Березовська (Berezowska, 1913) відмічала, що його могила в містечку Ставище справляла враження, що про неї роками ніхто не турбувався. Вона густо заросла деревами та чагарниками, за якими не було видно пам'ятника, на якому тоді ще можна було прочитати „Antonius Andrzejewski, professor emerit, natus 1785 anno, obilit 1868 anno. Requiescat in pace.”

На жаль, недостатньо уваги приділяється охороні природи Кременецьких гір. Частина гір, далеко не найкраща з точки зору непорушеності природних ландшафтів, є філією природного заповідника Медобори. Існує кілька заказників. Цього зовсім недостатньо для того, щоб зберегти унікальне фіторізноманіття того куточка нашої планети, від якого почались флористичні дослідження в Україні. „Місцем, яке особливо обдароване багатством і різноманітністю флори, вважаю околиці Кременця, де різноманіття розташування, різні групи сприяють надзвичайно відмінним формам. Можна сказати, що кожна гора має властиві їй рослини” – писав В. Бессер (Besser, 1821).

Висновки

Можна провести паралель між Ліннеєвською Упсалою та Кременцем Віллібальда Бессера. Від першого міста бере свій початок систематика рослин, від другого — ботаніка в Правобережній Україні. То ж потрібно використати шведський досвід і створити Національний природний парк Кременецькі гори, в якому б строго охоронялись природні ландшафти та рідкісні види рослин, які ще збереглись до нашого часу і, нажаль, перебувають під загрозою зникнення, а також прокласти екологічні стежки, які б проходили не лише в природі, а й по території колишнього Кременецького ліцею та теперішнього Кременецького ботанічного саду.

Додаток

Список наукових праць Віллібальда Бессера²

1. Primitia Florae Galiciae Ausriacae utriusque. Enchiridion ad excursiones botanicas. Viennae, 1809. Pars 1. Monandria, Polyandria. — 339. Pars 2. Didynamia, Dioecia. — 423 s.
2. Zapisy Nauczyciela Lyceum Krzemienieckiego pana Bessera w przedmiotach Hystoryi Naturalnej w Wolyniu, Podolu, Ukrainie i niektórych blizszych okolicach // Pomietnik Farmaceutyczny Wilenskie, 1820, I. S. 138—145, 241—243.
3. Uwiadomienie dla miłośników Botaniki // Pamietnik Farmaceutyczny Wilenski, 1820, 1. — S. 106—110.
4. In Volhynien Wiederholt sich die galicische Flora mit Ausschlufs die Karpatichen // Flora oder Botanische Zeitung (Regensberg), 1820, 1. — S. 229—231.
5. Semina, quae e horto botanico Lycae Volhynici anno 1820, pro mutua offeruntur commutatione // Flora oder Botatische Zeitung (Regensburg), 1821, I. P. 199.
6. Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia, Gub. Kijoiviensi, Bessarabia Cis-Tyraica et circa Odessam colleetarum, simul cum observatinibus in Primitias Flora Galiciae Austriacae. — Vilnae, 1822. — 111 p. (Pamiętnik Farmaceutyczny Wilenski, 1822, 2).
7. Apercu de la geographie physique de Volhynie et de Podolie. // Mém. Soc. Natur. Moscou, 1823, VI. — P. 185—212.
8. Prepisy do ukladania zielnikow. — 1826.
9. Nekrolog Barona Marschal von Bieberstein. — Wilno, 1827.
10. Nazwiska roslin Grekom starozytnym znanych, na jezyk polski przetlumaczone // Dzienuik Umuejetnosci i Sztuki, 1827. — 2. — S. 411—433. (співавтор А. Андржейовський).
11. Recenzya dzieła pod tytułem “Pomnozenie Dykcjonarza roslinnego s.p. X. Krzystofa Kluka przez I. Dziarkoskiego i Sienniekiego”. — Wilno, 1828. — 22 S.
12. Rzut oka na geografia fizyczna Wolynia i Podola. — Wilno, 1828. — 21 p.
13. Absynthium Gärtn. // Bull. Soc. Natur. Moskau. — 1828, 1. — P. 219—265.
14. Responsum ad questiones Consilii medici Imperii d. 15 octobris 1830 datus etc // Ibid. — 1832. — IV, 3. — P. 441—512.
15. Additamenta et observantiunculae in Tenturia set Opatra. // Nouv. Mém. Soc. Natur. Moscou. — 1832. — 2.
16. Bemerkungen uber H-rn Professor Eichwalds naturhistorische Skisse von Lithauen, Wolhynien und Podolien // Biebb. Z. allgem. Not Ztg. Regensb. — 1832. — XV. — P. 1—53.
17. Üeber die Flora des Baicals / Ibid. — 1834. — XVII, I. — P. 1—30.
18. Tentamen de Abrotanis // Nouv. Mém. De la Soc. Natur. Moscou. — 1834. — III (IX). — P. 3—92.
19. De Seriphidis // Bull. Soc. Natur. Moscou. — 1834. — VII. — P. 5—46.
20. Enumeratio Artemisiarum illarum, quas non vidi et ideoque iis locus in mea divione hujus generis adsignare nequivi // Ibid. — P. 177—180.
21. Üeber die Ichneumonon Volhyniens // Ibid. — 171 S.

² Примітка. Список наукових праць Віллібальда Бессера наведено за оригіналом статті В. І. Мельника «Ботанічна наука та освіта у Волинській гімназії — Кременецькому ліцеї (1806–1832)», опублікованої в цьому номері С. 133–146.

22. Supplement ad Synopsin Absynthiorum, tentamen de Abrotanis, dissertationem de Seriphidis atqua de Dracunculi // Bull. Soc. Natur. Moskou. — 1936. — IX. — P. 3—115.
23. Enumeration Artemisiarum quas nondum vidit // Linnaea, 1839. — P. 399—401.
24. Ein kleiner Beitrag zur Flora von St. — Petersbourg // Bull. Soc. Natur. — Moscou, 1839. — S. 412—414.
25. Revisio Artemisiarum Musei Berolinensis, cuius partem constituit Herbarium Willdenowianum // Linnaea, 1841. — XV. — P. 83—111.
26. De Artemisia virente Moenchiideque degue Santonica Linnali epistola ad cl. Wenderothium, professorem Morbur gensem // Ibid. — P. 699—703.
27. Ueber russische Artemisien im Willdenow'schen und im allgemeinen Königlichen Herbarium in Berlin // Bull. Sc. de l'Acad. Des Sc. de St. — Petersb., 1841. — VIII. — P. 298—304.
28. Monographiae Artemisiarum, sectio I Dracunculi // Mém. prés. á l'Acad. desc, de St. — Petersb. — IV. — P. 445—488.

Список наукових праць Антонія Анджейовського³

1. Czackia, genre déterminé et decrit. — Krzemieniec, 1818. — 7 p.
2. Rys Botaniczny Krain zwiedzonych w podrózach pomiędzy Bohem Dniestriem od Zbrucza az do morza Czarnego odbytych w latach 1814, 1816, 1818, 1822. — Wilno, 1823. — 126 p.
3. Nauka wyrazów botanicznych dla łatwosci determikowania roślin, czyli zastosowania do nich opisów; z najlepszych autorów krótko zebrana I porzaskiem abecadla ulozona. — Krzemieniec i Warszawa, 1825. — 249 S.
4. Nauka wyrazow botanicznych.(Dictionarium glossologiae botanicae). — Cremenecii, 1827. — 218 S.
5. Nazwiska Roslin Grekom starozytnym znanych na jèzyk poski przetlumaczone// Dziennik Umiejetnosci i Sztuki. — 1827. — 2 — S. 411—433.
6. Rys Botaniczny Krain zwiedzonych w podrozach pomiędzy Bohem a Dniestriem az do uycia tych rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824. — Wilno, 1830. — 93 p.
7. Notice sur quelgunes conquilles — fossils de Volhynie, Podolie ets // Bull. Soc. Nat. — Moscou, 1830. — T. 2. — S. 90—104.
8. Remarques sur l'ouvroge de M. Frederic Du Bois de Conchyliologie fossile, ou apercu gélognostique des formations du Plateau Volhyni — Podolien in Berlin, 1830 // Ibid. — 1832. — T. 4. — S. 513—558.
9. Catalogue des coguilles fossils du Plateau Volhynie — Podolien de la collection du Lycée de Volhynie // Ibid. — S. 559—567.
10. Amphibia nostraluseu enumeration sauriorum, ophidiorum nec non siremiorum in excursionibus per Volhyniam, Podoliam etc obsewatorum // Nouv. Mem. de la Soc. Natur. — de Moskou, 1832. — T. II.
11. Замечания о лесоводстве и необходимости разведения лесов в южных губерниях России // Молва (газета Мод и известий). — 1836. — XI. — С. 286—291.
12. Remarques sur le terrain plutonique du sud — oust de la Russien Bull. // Soc. Nat. — Moscou. — 1850. — T. 23, 2. — S. 240—290.
13. Recherches sur le systéme tyraique. I Terrains hemilysiens // Ibid.— 1852. — T. 25. — S. 194—241.
14. Supplement aux remarques jur le terrains plutonique du sud — ouestde la Russie // Ibid. — 1853. — T. 26. — S. 289—319.
15. Recherches sur les terrains du sedimants, tant anciens que recent du plateau du sud-ouest de la Russie. II Terrains izémiens, thalassiques et pélagiques, terrains de sédiments inferiérieurs ou secondaire // Ibid. — 1853.— T. 26. — S. 1—67.

³ Примітка. Список наукових праць Антонія Анджейовського наведено за оригіналом статті В. І, Мельника «Ботанічна наука та освіта у Волинській гімназії — Кременецькому ліцеї (1806–1832)», опублікованої в цьому номері С. 133-146.

16. Ботанический очерк местностей лежащих между Бугом и Днестром от р. Збруча до Черного моря (перевод с польского И. Сидоровича) // Записки общества сельского хозяйства южной России/ — 1855/ — 2. — С. 63—78, 3. — С. 93—108, 4. — С. 149—164.
17. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. — Wilno: Edycia staraniem hr. Platera, 1861—1862. — I. — 224 S., II. — 248 S., III. — 338 S., IV — 193 S.
18. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест// Труды Комиссии при университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. — 1860. — V, 1. — С. 1—51.
19. Продолжение исчисления растений Подольской губернии и смежных с нею мест // Университетские известия. — Киев, 1862. — №7. — С. 94—142.
20. Ramoty starego Detiuka, powiesci z dziejow ojczystych. Serya II. — Kraków, 1866. — I. — 235 S., II. — 209 S.
21. Наблюдения А. Л. Андржейовського о местонахождениях замечательных растений здешней флоры, преимущественно дикорастущих в окрестностях м. Ставище и в ближайших к нему местностях. Из посмертных его заметок, сообщенных графом А. В. Браницким // Приложение к Обозрению семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа А. Роговича. — Киев, 1869. — С. 247—308.
22. Flora Ukrainy, czyli opisanie roslin dziko rosnacych w Ukrainie Przed-Dnieprowej i w sasiednich z nia okolicach Wołynia Podola i див. Chersonskiej. — Warszawa, 1869. — 83 S.
23. Pogląd na pokłady skal Wschodnio-poludniowego plaskowrgorza Rosyyi // Studia i materially z dziejow nauki polskiej. — 1972, Seria C. — z. 17. — S. 21—39.

Каталоги рослин Кременецького ботанічного саду та додатки до них⁴

1. Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie — Krzemieniec, 1810. — 88 p.
2. Catalogue des Plantes du Jardin Botanique du Gymnase de Volhynie a Krzemieniec. — Krzemieniec: l'Imprimerie du Gymnase, 1811. — 111 p.
3. Supplement au Catalogue des Plantes du Jardin Botanique du Gymnase de Volhynie a Krzemieniec. — Krzemieniec, 1812 — 37 p.
4. Supplementum II ad Catalogum Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. Anno 1813. — Cremenei, 1814. — 18 p.
5. Supplementum III ad Catalogum Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. Anno 1814. — Cremenei, 1814. — 31 p.
6. Supplementum IV ad Catalogum Plantarum in Horto Botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1815. — 30 p.
7. Catalogus Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1816. — 161 p.
8. Catalogus Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1819.
9. Catalogus Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1820.
10. Catalogus Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1821.
11. Catalogus Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1823.
12. Catalogus Plantarum in Horto botanico Gymnasii Volhyniensis Cremenei culturarum. — Cremenei, 1830.

⁴ Примітка. Каталоги рослин Кременецького ботанічного саду та додатки до них наведено за оригіналом статті В. І. Мельника «Ботанічна наука та освіта у Волинській гімназії — Кременецькому ліцеї (1806–1832)», опублікованої в цьому номері С. 133-146.

13. Spis roślin ozdobnych znajdujących się w ogrodzie botanicznym lyceum wolińskiego w Krzemieńcu, których za pieniądze nabyć można u K. Witzella ogrodnika botanicznego. — Krzemieniec, 1824.

Regestr drzew fruktowych, roślin i plantów potrzebnych do Ogrodu Botanicznego na następną wiosnę.

1. *Аноним*. Дубно / Аноним // Волинские губернские ведомости. — 1866. — № 44. — С. 368—370.
2. *Барна М. М.* Наукова спадщина В. Г. Бессера і Кременецький період його діяльності / М. М. Барна, О. Я. Конончук, О. Б. Конончук // Наук. запис. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Біол. — 2003. — № 3-4 (22). — С. 120—125.
3. *Барбарич А. І.* В. Г. Бессер (до 175-річчя з дня народження) / А. І. Барбарич // Укр. ботан. журн. — 1960. — Т. XVII, № 4. — С. 85—88.
4. *Грембецька В. М.* Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження / В. М. Грембецька // Волинські Афіни 1805—1833. 36. наук. праць. — Тернопіль: Богдан, 2006. — С. 173—186.
5. *Заверуха Б. В.* Наукова спадщина В. Г. Бессера та її значення для ботанічної науки (до 200-річчя з дня народження) / Б. В. Заверуха // Укр. ботан. журн. — 1984. — Т. 41, № 5. — С. 38—100.
6. *Липшицу С. Ю.* Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь / С. Ю. Липшицу. — М: Изд-во Моск. о-ва испытат. природы, 1947. — Т. 1. — 335 с.
7. *Мельник В. І.* Діонісій Міклер (До 230-річчя з дня народження) / В. І. Мельник // Укр. ботан. журн. — 1993. — Т. 50, № 1. — С. 177—178.
8. *Мельник В. І.* Життя і діяльність Діонісія Міклера (1762—1853) в Україні / В. І. Мельник // Укр. ботан. журн. — 1997. — Т. 54, № 6. — С. 593—596.
9. *Рогович А.* Историческая записка о ботаническом саде Университета Св. Владимира / А. Рогович — Киев, 1863. — 42 с.
10. *Траутфеттер Р.* История исследования флоры губерний Киевского учебного округа и литература к ней относящаяся / Р. Траутфеттер // Труды Комиссии высочайше учрежденной при Университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. — Киев, 1855. — С. 1—11.
11. *Bartnicka K.* Programy nauczania w Wileńskim okręgu naukowym a szkoła Krzemieniecka / K. Bartnicka // Kwartalnik historii nauki i techniki, 1989. — XXIX, № 3. — С. 501—502.
12. *Berezowska E.* Antoni Andrzejowski / E Berezowska // Ziema, 1913. — Т. IV, № 17. — S. 278—281.
13. *Chamcowna M.* Uniwersytet Jagielloński w dobie komisji edukacji narodowej. Szkoła główna koronna w okresie wizyty i rectoratu Hugonna Kollataja 1777—786. / M. Chamcowna — Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1957. — 386 S.
14. *Czarniecki S.* Nieznana rozprawa geologiczna Antoniego Andrzejowskiego / S. Czarniecki, Z. Martini // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Seria C. — 1972. — Z. 17. — S. 17—29.
15. *D'Abancourt-Wirstleinowa M.* Pierwsza wycieczka botaniczna w Midobory // Kosmos. — 1911. — 3—6. — S. 317—320.
16. *Danilewiczowa M.* Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego / M. Danilewiczowa // Nauka Polska. — 1937. — Т. 22. — S. 71—91.
17. *Danilewiczowa M.* Andrzejowski Antoni / M. Danilewiczowa // Polski Słownik Biograficzny. — Warszawa, 1935. — Т. 1. — S. 111—112.
18. *Danowska E.* Tadeusz Czacki 1765—1813 na pograniczu epok i ziem. / E. Danowska. — Kraków, 2006. — 379 S.
19. *Garbonska J.* Antoni Andrzejowski jako geolog / J. Garbonska // Kwartalnik Nauki i Techniki. — 1989. — Nr. 2. — S. 261—269.
20. *Grębecka W.* Historia Naturalna w Liceum Krzemienieckim / M. Grębecka // Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki. — 1992. — Nr 1. — S. 139—189.
21. *Grębecka M.* Księgozbiór Franciszka Scheidta / W. Grębecka // Materiały konferencji i sympozjów 50 Zjazdu PTB. — Kraków, 1995. — S. 127.
22. *Grębecka M.* Księgozbiór Franciszka Scheidta (1759—1807) / M. Grębecka // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 2003. — Т. 48, № 3—4. — S. 79—93.
23. *Grębecka M.* Willibald Besser (1784-1842) // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. / M. Grębecka. — Warszawa, 2005. — S. 404—411.
24. *Grębecka M.* Antoni Andrzejowski / M. Grębecka // Ibid. — S. 412—421.
25. *Hoffmann K.* Krzemieniec (Tam, gdzie urodził Słowacki). / K. Hoffmann — Warszawa: Zad Polskiego Towarzystwa krajoznawczego, 1909. — 47 S.

26. *Jarkowski P.* Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemieckiego i onej porzadku udzielona przez jej bibliotekorza Pawła Jarkowskiego Joachimowi Lelewelowi roku 1825 (wyd M. Danilewiczowa) / P. Jarkowski // Rocznik Wołyński. — 1935. — T. 4. — S. 77.
27. *Kolodziejczyk J.* Willibald Besser / J. Kolodziejczyk // Ziemia. — 1925. — T. 10. — S. 10—12.
28. *Kolodziejczyk J.* Besser Suibert Józef Gottlieb / J. Kolodziejczyk // Polski Słownik Biograficzny. — Warszawa, 1935, — T. 1. — S. 474—475.
29. *Kowalska K.* Mikler (Mac. Clair) Dionizy / K. Kowalska // Słownik biologów polskich. — Warszawa: PWN, 1987. — S. 370.
30. *Mowszowicz J.* Notatki o dawnym Krzemienieckim ogrodzie botanicznym / J. Mowszowicz // Wiadomości botaniczne, 1965. — T IX, Z. 2. — S. 190—191.
31. *Mowszowicz J.* Besser Willibald / J. Mowszowicz // Słownik biologów polskich. — Warszawa, PWN, 1987. — S. 69—70.
32. *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium Pojezuickie w Krzemieniecu. Monografia architektury / M. Muszyńska-Krasnowolska // Rocznik Wołyński, 1938. — T. 8. — S. 3—77.
33. *Nogiec E.* Wystawa z okazji 200-lecia urodzin Wilibalda Bessera i Antoniego Andrzejowskiego / E. Nogiec // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 1986. — T. XXX, №2. — S. 604—608.
34. *Oleszakowa J.* Ogród Botaniczny w Krzemieniu i jego katalogi / J. Oleszakowa // Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskie; Ser. B. — 1971. — z. 21. — S. 59—81.
35. *Oleszakowa J.* Stanisław Bonifacy Jundzill i Willibald Besser w swietle wzajemnej korespondencji / J. Oleszakowa // Ibid. — S. 83—113.
36. *Paczoski J.* Przyczynek do historii badań flory krajowej / J. Paczoski // Pamiętnik Fizeograficzny. — 1896. — T. XIV. — S. 145—151.
37. *Przedziecki A.* Ogrody Miklera / A. Przedziecki // Podole, Wolyń, Ukraina.— Wilno, 1841. — T. 2. — S. 126—141.
38. *Skirgiełło A.* Andrzejowski Antoni / A. Skirgiełło, H. Bukowiecki, K. Kowalska // Słownik biologów polskich. — Warszawa: PWN, 1987. — S. 49—50.
39. *Stecki T. J.* Ogrodnictwo na Wołyniu / T. J. Stecki // Wołyń pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Lwów, 1864. — T. 1. — S. 186—197.
40. *Stecki T. J.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki. / T. J. Stecki. — Kraków, 1888. — 347 S.
41. *Stecki K.* *Parietaria officinalis* L., *Geranium sibiricum* L. i inne rośliny jako pozostałości dawnego Botanicznego Ogrodu Krzemieniu / K. Stecki, K. Zeleski // Kosmos, 1928. — V. 53, Z. 4. — S. 64—68.
42. *Trautvetter R.* Nekrolog des Staatsrath's G.V. Besser / Trautvetter R. // Bulletin de la Societé Imperiale des Naturalistes de Moskau — 1843. — T. 16. — S. 1—22.
43. *Trautvetter R.* Üeber den Krzemieniecer botanischen Garden / R. Trautvetter // Ibid. — 184 — T. 1. — S. 387—398.
44. *Turczyńska E.* Scheidt Franciszek (1759—1807) / E. Turczyńska // Słownik biologów polskich. — Warszawa: PWN, 1987. — S. 477.
45. *Wojtaszek Z.* Zarys historii katedr chemicznych U J (1.X.1783 — 31.VIII.1939). Obecne kierunki rozwojowe / Z. Wojtaszek // Studia dziejów katedr wydziału matematyki, fizyki, chemii Uniwersytetu Jagielloń-Sciego. — Kraków: Wyts-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1964. — S. 133—218.

В.И. Мельник

Национальный ботанический сад им. Н. Н. Гришка НАН Украины, Киев

БОТАНИЧЕСКАЯ НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ У ВОЛЫНСКОЙ ГИМНАЗИИ — КРЕМЕНЕЦКОМ ЛИЦЕЕ (1805-1833)

Волинская гимназия — Кременецкий лицей (1805–1833) просуществовала лишь четверть века, но оставила глубокий след в истории Украины. Ни один из десятка тысяч средних учебных заведений, которые были или есть в нашей стране, не имел такого исключительно важного влияния на развитие науки, образования, культуры не только в Украине, но и в Польше, Литве, России, как Волинская гимназия – Кременецкий лицей. Особенно значительными были достижения в области ботаники, которые получили высокую оценку известных европейских учених–ботаников.

Волинская гимназия признательна своему основанию гению Тадеуша Чацкого(1765-1813) — волынского помещика, экономиста, историка, географа, который был одной из самых образованных личностей в свое время. В важное для поляков время потери Польшей независимости, Чацкий глубоко осознавал необходимость совершенствования образования,

культуры и науки ради сохранения польской идентичности в условиях Российской империи. Кроме этого, он был убежден, что задержка в развитии экономики на Волыни возникла в связи с недостаточным образовательным уровнем.

V.I. Melnik

M.M. Gryshko National Botanical Garden of NAS of Ukraine, Kyiv

**BOTANICAL SCIENSE AND EDUCATION IN VOLHYNIAN GYMNASIUM —
KRZEMIENIEC (1806–1832)**

Volhynian Gymnasium - Krzemieniec Lyceum (1805-1833) the fourth of century lasted only, but left deep track in history of Ukraine. None of ten of thousands of middle educational establishments, which were or are in our country, did not have such exceptionally important influence on development of sciences, educations, culture not only in Ukraine but also in Poland, Lithuania, Russia, as Volhynian gymnasium - Krzemieniec Lyceum . Especially considerable were achievements in area of botanists that got the high estimation of the known european scientist -botanists.

Volhynia gymnasium is thankful to founding to genius of Tadeush Chatskiy(1765-1813) - the Volhynia squire, economist, historian, geographer that was one of the most well-educated personalities at one time. In important for Poland time of loss by Poland of independence, Chatskiy deeply realized the necessity of perfection of education, cultures and sciences for the sake of maintenance of the Polish identity in the conditions of the Russian empire. Except it, he was convinced, that a delay in development of economy on Volhynia arose up in connection with an insufficient educational level. Prominent teachers of botany were professor of Franciszen Scheidt (1805-18070) Villibald Besser (1809-1833), and then the first manager of department of botany and director of botanical garden of University of saint Vladimir(Kyiv). In addition large contribution to development of botanical science was brought by Antoni Andrzejowski, which worked in Krzemieniec Lyceum , in that time finished it , and then was the professor of department of University of saint Vladimir.

* * *

Редакційна колегія збірника «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Біологія» просить вибачення у професора В.І. Мельника за затримку з невідомих причин публікації цієї дуже потрібної наукової статті.

Рекомендує до друку

М.М. Барна

Надійшла 27.06.2007